

A magyar reformáció nyelvi hatásáról

1. Ötszáz éves az a vallási kereteken túlmutató, szinte máig ható és rendkívül sokoldalú szellemi mozgalom: a reformáció, amely az akkor három részre szakadt, elszegényedett országnak hitet adott, amely növelte az összetartozás- és az éledező nemzettudatot, amely – magába olvasztva a humanista hagyományokat – szabadabb légkört és az emberhez közelebb álló vallási, erkölcsi és életfelfogást, továbbá korszerűbb, széles körű műveltséget, ugyanakkor realisabb, gyakorlatibb szemléletet hozott, valamint kezdettől fogva a paraszti, szegényebb néprétegek felé fordult. Csoda-e hát, hogy a reformáció gyorsan, szinte tömegmozgalommá lett. Benda Kálmán következtetése szerint a reformáció kálvini irányzata már az 1560-as évekre a magyar lakosság nagy többségének a vallásává vált (Benda 1990: 9).

2. E rövid, summázó jellemzés után feltehetjük a nagy kérdést: a reformáció hogyan, milyen eszközök segítségével érte el – mint meg fogjuk látni – a rendkívülinek mondható nyelvi hatást?

Első helyen kell említenünk a **magyar nyelvűséget**, azt, hogy a reformáció kezdettől fogva anyanyelven, a nép nyelvén szólt a néphez: az istentiszteletet magyar nyelvűvé tette; lefordította és kézbe adta a Bibliát, a zsolnárokat, valamint a legfontosabb egyházi írásokat. Mivel a fordítás – nagyon röviden – két nyelv eszközeinek a szembeállítása, a tudós fordítók munkájuk közben hozzáálltak nyelvünk helyesírásának, szókészletének és nyelvtani jelenségeinek a számbavételéhez, rendszerezéséhez, használatuk szabályba foglalásához: így megszülettek első grammatikáink. Nyelvtanírás (és fordítás) közben – egy kissé leegyszerűsítve – a szerzők többször találkoztak két vagy több – igen gyakran nyelvjárási – alakváltozattal, és ilyenkor természetesen választaniuk kellett közöttük. Ilyenformán a nyelvi kiegyenlítődést, a nyelvi egységesülést, azaz az irodalmi nyelv (mai nevén inkább: sztenderd) kialakulását is szolgálták. Természetesen hatottak rájuk a reformációt megelőző idők ilyen irányú próbálkozásai is.

A vezető reformátorok egyébként koruk legműveltebb emberei voltak. Európa leghíresebb egyetemeit látogatták, először a közeli krakkóit és a bécsit, majd a németországiakat (Wittenberg, Heidelberg, Herborn stb.), később a hollandiaiakat (Utrecht, Leyden, Franeker) és az angliaiakat (Oxford, Cambridge), virágzott tehát a peregrináció. De itthon is közülük kerültek ki a professzorok, írók, tudósok, a magyar művelődés iránytói.

Visszatérve a nyelvtanokhoz, a következő szerzők idevágó munkáit vettem korábban vizsgálat alá *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* című kandidátusi értekezésemben (Szathmári 1968): Sylvester János (*Grammatica Hungarolatina*, 1539), Dévai Bíró Mátyás (*Orthographia Vngarica*, 1549), Szenczi

Molnár Albert (*Novae Grammaticae Ungaricae... libri duo*, 1606), Geleji Katona István (*Magyar Grammatikatska*, 1645), Komáromi Csipkés György (*Hungaria Illustrata*, 1655), Pereszlényi Pál (*Grammatica Lingvae Ungaricae*, 1682), Kövesdi Pál (*Elementa Linguae Hungaricae*, 1686), Misztótfalusi Kis Miklós (*Apologia Bibliorum: Ratiocinatio de Orthographia*, 1634) és Tsétsi János (*Observationes Orthographico-Grammaticae*, 1708). A vizsgálat során kitértem a grammatikák és idevágó munkák keletkezésére, forrásaira, felépítésére, az egyes nyelvtani részek bemutatására és jellemzésére, valamint természetesen arra, hogy az illető nyelvtan mennyire szolgálta a nyelvi egységesülést, nyelvünk normalizálódását, vagyis az irodalmi nyelv kialakulását. (L. Szathmári 1968.)

3. Mielőtt a reformációnak a korabeli nyelvállapotát és az irodalmi nyelv alakulására tett hatását vizsgálnánk, ki kell térnünk az irodalmi nyelv értelmezésének és kutatómódjának a kognitív nyelvészetben jelentkező – az eddigiektől eltérő – jelentkezésére. Tolcsvai Nagy Gábor ugyanis a 2011. évi Magyar Nyelvben közölte gondosan megírt, idevágó tanulmányát „Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében” címmel (Tolcsvai Nagy 2011). Magam kutatói pályám során többször foglalkoztam a magyar irodalmi nyelv történetével, benne elméleti kérdésekkel is, természetesen jobbra a Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd útját, vagyis az újgrammatikusoknál, mindenekelőtt Hermann Paulnál megfogalmazott elméletet, valamint kutatás- és leírásmodot követve. Miután viszonylag elmélyülten áttanulmányoztam Tolcsvai Nagy Gábornak a Bevezetés a kognitív nyelvészetbe című, csaknem négyszáz oldalas, nagy külföldi kitekintéssel megfogalmazott hazai alpművét is (Tolcsvai Nagy 2013), arra a megállapításra jutottam, hogy a magyar nyelv jelenének és múltjának – benne a sztenderdnek – a kognitív keretben való kidolgozása már csak a mai fiatalabb és a jövő nemzedéknek a feladata lehet. Magam megmaradok a korábbi eljárásmodnál.

Visszatérve az irodalmi nyelvhez: mindazonáltal a korábbi magyar irodalmi nyelvi kutatásokkal kapcsolatban – de Tolcsvai Nagy Gábor említett tanulmányának a fényében – néhány megjegyzést teszek: a) A „népnyelv (nyelvjárások) – sztenderd (irodalmi nyelv)” szembenállás, azaz a kétosztatúság nézete idő teltével visszább szorult. – b) Ennek feladását – ahogy a szerző is említi (Tolcsvai Nagy 2011: 266–7) – Simonyival kezdődően többen keresték, különösen a 20. században. Egyébként az idevágó kutatásokban a nyelvi normalizálódás és az egységesülés állt a középpontban. A leró nyelvtanokban és másutt – szinte a 16. századtól kezdve – mindnyájan ennek a jelenségeit és mértékét vizsgáltuk. – c) És úgy gondolom, hogy a korábbi kutatások adatokkal igazolt eredményei – mutatis mutandis – természetesen más háttérmagyarázatokkal, más rendszerezésben hasznosíthatók lesznek a kognitív keretek közötti kutatásokban is. Tehát korábbi kutatásaimat folytatva, valamint mindenekelőtt a kandidátusi értekezésemet (Szathmári 1968) és 1990-es tanulmányomat (Szathmári 1990) felhasználva igyekszem a reformáció nyelvi hatását bemutatni.

4. Az előbbi kitérő után folytassuk azzal, hogy a reformáció a magyar nyelvűség bevezetése mellett milyen további eszközöket használt fel nyelvi hatásának kifejtésére.

Hathatós eszközként élt az **iskolázás** lehetőségeivel. A prédikátorok és az egyház kezdeményezésére számos új iskola nyílt, elsősorban az írás-olvasás és az elemi ismeretek anyanyelven való elsajátíttatására. A 16. században számon tartott szinte másfélszáz iskola négyötöde a reformáció valamelyik irányzatának köszönhette létrejöttét. A protestánsok gazdag patrónusaiak segítségével – mint például a Perényiek, a Nadasdiak, az Enyingi török család (a 16. században a megszűnt királyi udvar művelődésirányító szerepét több tekintetben a főúri udvarok veszik át; vö. Horváth 1953) – magasabb fokú iskolákat, kollégiumokat is alapítottak, amelyeknek különösen nagy szerep jutott a nyelvi kiegyenlítődés és normalizálódás intenzív megindításában is. Ekkor váltak híres iskolavárosokká és valóságos kulturális központokká: Sárospatak, Debrecen, Pápa, Erdélyben Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár és így tovább. A protestáns diákok közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken (peregrináció). Az országos híré kollégiumok mellett jelentős számú iskolájuk volt a protestánsoknak a városokban, a mezővárosokban is. A kollégiumok mint anyaiskolák sok kisebb ügynevezett partikulát létesítettek, amelyek aztán az ő irányításukkal, támogatásukkal működtek, és újabb melegágyai lettek a műveltség, benne a már kialakuló nyelvi normarendszer terjesztésének is (l. még Bárczi 1963: 187–8).

Engedtessek meg, hogy – csak zárójelben – utaljak a református egyháznak a diákok számára létesített, régtől fogva máig meglévő, életre nevelő intézményére: a legációra. A legáció megvalósítói, a legátusok – például a debreceni Kollégiumban – az ifjúsági gyűlésen kiválasztott teológus és tanárképzős diákok voltak, akik mint ünnepi „követek” – az egyház szervezésében – kimentek a vidéki gyülekezetekbe karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor ígét hirdetni és a Kollégiumnak adományokat gyűjteni. Mindez hozzásegítette őket ahhoz, hogy például megtanulják a kiválasztott városba, faluba való eljutás megszervezését, az addig ismeretlen emberek közötti forgolódást, a templomban egy-egy ünnepi prédikáció megtartását és így tovább. Talán nem szerénytelenség, ha megemlítem, hogy magam 1942 és 1948 között – mint a Kollégium diákja és a budapesti Eötvös Collegium mintájára létrehozott Református Tanárképző tagja – több mint tíz alkalommal töltöttem be a legátusi szerepet Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs és Szatmár megye falusi gyülekezeteiben, és közben – a felsorolt lehetőségeken kívül – megfigyelhettem az egyes vidékek nyelvjárásias beszédét, az ottani emberek szokásait, nyelvi és más jellegű megnyilvánulásait. Csak hangsúlyozhatom: a legációt ma is igen hasznos intézménynek tartom.

5. Az iskolákon kívül a **könyvnyomtatás** a reformáció másik hathatós eszköze. Nálunk is, mint Európa-szerte a protestantizmus azonnal felismerte a nyomtatott betű szerepét, és a nyomdák egész sorát állította fel. A 16. században ismert húsz nyomdából a nagyszombati kivételével mind protestáns alapítású volt. A század utolsó három évtizedében a magyar nyelvű kiadványok száma majdnem megnégyszereződött, a latin nyelvűeké is emelkedett 25 százalékkal (l. Molnár 1963; Gulyás 1929). A könyvnyomtatás révén a következő tényezők segítették a nyelvi kiegyenlítődést is: a) a könyvek terjesztési lehetőségeinek nagymértékű növekedése; b) a korábbi kéziratossághoz képest a hitelesebb szövegrögzítés; c) a nyomda – esetleges – egy-

ségesítő beavatkozása; d) az a körülmény, hogy a nyomda lehetővé teszi az olvasás és írás ismeretének széles körben való terjesztését. (L. még Szathmári 1968: 51.)

6. A reformációnak még egy eredménye és nyelvi hatást kifejtő eszköze volt: a magyar nyelvet győzelemre juttatta a **szépirodalomban**. „A reformáció jegyében” megszületett irodalom az új mondanivaló számára új formákat, új műfajokat hívott életre (ilyenek: a históriásénekek, a tanítómesék, a bibliai história, a széphistória; a hitvitázó dráma; a magyar nyelvű történetírás; a prédikáció; a lírában az ének, a zsoltár stb.). Egyébként a reformátorok szinte mindnyájan írók is voltak. És kiszélesedett az iskolák révén az olvasóréteg is, a reformáció irodalma már az egész magyar nyelvterületre kiterjedt.

7. Egy kissé távolabbról megemlítem, hogy **Bethlen Gábor Erdélyben** és az akkor hozzátartozó kelet-magyarországi részekben – a reformáció segítségével is – valóságos mentsvárát építette ki a magyar művelődésnek és benne az anyanyelvi műveltségnek: fellendült a magyar nyelvű irodalom, és a magyar nyelvtannak, stilsztikának és nyelvművelésnek olyan jeles alakja született itt, mint Geleji Katona István, aki a korabeli német „Sprachgesellschaft”-ok mintájára Erdélyben nyelvművelő társaságot szervezett. Továbbá nyelvileg is páratlan magyar történet- és memoáriródalom jött létre (Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Apor Péter), és a 17. századi Erdély adta Apáczai Csere Jánost, valamint Tótfalusi Kis Miklóst.

8. Dolgozatomat annak a kiemelésével folytatom, hogy – bár erre már az eddigiekben is több alkalommal utaltam – a reformáció a lehetőségeket felhasználva nem kismértékben segítette a **magyar irodalmi nyelv** kialakulását. Ennek fontos bizonyítéka a reformáció szimbólumának tartott Károli-biblia nyelve. Ezért azt vizsgáljuk meg röviden, hogy ezt a bibliát mi jellemzi, milyen a nyelvi állapota, és hogy milyen szerepet töltött be irodalmi nyelvünk létrejöttének az útján.

Joggal írta erről a bibliáról Németh László 1929-ben: „A magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája volt ez a könyv” (Németh 1975: 101). Valóban nagy iskolája volt, mert 16. század végi nyelvünknek – fordítás közben – a kiművelt héberrel, göröggel, latinnal kellett „megmérkőznie”. És ugyanakkor szerencsés iskolája is volt, tudniillik az akkori igen nehéz idők ellenére – mindenekelőtt Károli Gáspár kitartó buzgalmának az eredményeképpen – nem egészen három év alatt megszületett a Károli-biblia, méghozzá – irodalmi nyelvünk kialakításában betöltött szerepét illetően is – olyan színvonalon, hogy négy és egynegyed század távolából is csak csodálhatjuk.

Károli Gáspárról, a Biblia megálmodójáról és lényegében megalkotójáról ezúttal csupán annyit, hogy az irodalmi nyelvünk alapjait jelentő északkeleti területen született, és korának igen művelt embere volt. Különösen jó iskolát kapott a wittenbergi egyetemen Melanchthontól, a kiváló tudóstól és pedagógustól. Réalis életszemlélet, bizonyos szervező- és vezetőképesség jellemezte, de nem hiányzott belőle a kitartás, hajthatatlanság, sőt bizonyos makacsság sem. Mindamellett a hit segítette legjobban a Biblia megjelentetésének nehéz munkájában.

A Biblia lefordításához az indíttatást a humanista elveket is folytató reformáció adta. Károlinak először is sikerült patrónusokat szerezni, és az ő buzgólkodásának

eredményeképpen már az 1580-as évek második felében az általa szervezett munkaközösségben megindulhatott a „közel három ezteideig nagy fáradsággal, testi töredekkel” végzett munka. A fordítók Károlin kívül talán még hárman voltak (l. Szabó 1984: 54–6, szakirodalommal). A fordítók – mint Horváth János utal rá (Horváth 1953: 324–5) – szinte meghatározott filológiai elvek szerint végezték munkájukat: felhasználták az addigi fordításokat, és – Károli megjegyzése szerint – az eredetihez való jelentés- és stílusbeli hűség kedvéért – ha szükség volt rá – utánanézték a héber és görög szövegben is. Ezenkívül feltétlen magyarosságra is törekedtek.

9. Ahhoz, hogy a Károli-bibliának az irodalmi nyelv kialakításában betöltött szerepét mérlegre tehesük, meg kell ismernünk a Biblia nyelvi állapotát. Ennek érdekében korábban a Biblia szövegéből kiválasztottam – mintegy mélyfúrászerűen – 11 lapnyi szöveget, és ezeknek a helyesírási, hangtani, alaktani és – kis részben – mondattani jelenségeit elemeztem a tekintetben, hogy mennyire mutatnak a nyelvi normalizálódás és egységesülés felé (l. Szathmári 1990: 193–7). Természetesen elsősorban az úgynevezett kulcsjelenségeket helyeztem előtérbe, vagyis azokat a fontos nyelvi (helyesírási, hang-, alak- és mondattani jelenségeket), amelyek a Biblia nyelvében ingadozóak voltak, továbbá amelyek eltértek mai irodalmi nyelvünk állapotától (a kulcsjelenségekről l. Szathmári 1968: 31–3 és *passim*).

A vizsgálat eredményeinek a teljes bemutatásáról (l. Szathmári 1990: 193–7) azonban – mivel dolgozatom így is hosszúra nyúlt – ezúttal le kell mondanom, csupán a legfontosabb hangtani és alaktani jelenségeket sorolhatom fel.

Hangtani jelenségek. – A Sylvesternél még erős és következetes *i*-zésnek a Károli-bibliában nyoma sincs. Nemigen találkozunk az *ö*-zéssel sem, csupán a *tett*, *lett*, *vett* típus esetében. Talán a régi nyelvből, a korábbi bibliafordításokból hagyományozódott át az *o* helyetti *a* néhány szóban (pl. „*apastaloc*”). Aztán *é*-vel szerepelnek a *tesz*, *vesz* egyes alakjai, továbbá a *be* igekötő és az *-e* kérdőszócska.

A mássalhangzókat illetően az azonszótagú *l* – legalábbis írásban – megmarad, de a *volt*-féle formákat valószínűleg *l* nélkül és hosszú magánhangzóval ejtették (*vót*). Végül, különösen magánhangzók közötti helyzetben gyakori a mássalhangzó geminálódása (pl. *ollyan*).

Alaktani jelenségek. – A névszóragozás köréből a mi szempontunkból fontos a *-tól*, *-től*; *-ról*, *-ről*; *-ból*, *-ből* alakulása. Sylvester mindig a *-tül*, *-tül* és a *-rül*, *-rül*, de a *-ból*, *-ből* változattal él. Szenczi Molnár Alberttől kezdve inkább a mai köznyelvi *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről* emelkedik a norma rangjára, de a *-tól*, *-től* variáns egyébként csak a 20. század elejére terjed el az írott nyelvben. A Károli-bibliában a nyíltabb *ó*-s, *ő*-s formák szerepelnek, csak a korinthusbeliekhez írt levélben található a zártabb *-rül*, *-rül* variáns.

A birtokos személyjelezést illetően a többes szám első személyében a Bibliában jóval gyakoribb a zártabb *-unk*, *-ünk* forma, de előfordul a nyíltabb *-onk*, *-önk* is. A többes szám harmadik személyben kivétel nélkül a nyíltabb *-ok*, *-ök*, *-ek* (*-ëk*); *-jok*, *-jök*, *-jek* (*-jëk*) fordul elő. Az egyes szám harmadik személyben palatális hangrendű szavakban mind az *é*-t, mind az *i*-t megtaláljuk, de gyakoribb az előbbi (pl. beszédéről, de „mondásnac beszédit”).

Az igeragozás területén az alanyi (általános) ragozás többes szám első személyében jóval gyakoribb a – mai – zártabb *-unk*, *-ünk* variáns, mint a nyíltabb *-onk*, *-önk*. – A tárgyas (határozott) ragozás, felszólító mód egyes szám második személyében – a *-t* végű igék esetében – megjelenik mind a *d*-s, mind a *d* nélküli változat (pl. „boczásd reá az te kezeidet”, de „az mi kezeinknec czelekedetit erősíts meg”; erről l. Bárczi 1963: 222; megjegyzem a Károli-bibliából vett idézetek, példák esetében ezúttal a mai *s*, *sz* hangjelölést használom). – A jövő idő leggyakoribb kifejezője a jelen idő, de előfordul az *-and*, *-end*-es forma is. A múlt idő kifejezésére megjelenik a mai *-t-s* *-tt-s* változat, de a szövegeket inkább az elbeszélő és az összetett múlt uralja.

A határozott névelő legtöbbször *az* formában mutatkozik mássalhangzóval kezdődő szavak előtt is (pl. „*az* test”). Elvértve található ilyenkor az *à* megoldás is (pl. „*à* lakodalomnac”).

Összegezeként megállapíthatjuk: a Károli-biblia azáltal, hogy a korábbi nyomtatványok *í-ző* nyelvhasználatával szemben az *é-ző*, az *ő-ző*vel szemben az *e-ző* beszédmódot választotta, és hogy mind az egyéb hangtani jelenségeket, mind a nyelvtani rendszer elemeit illetően táji szélsőségektől mentes, kiegyenlített nyelvhasználati típussal élt, továbbá hogy ezt – Szenczi Molnár zsolnáraiival együtt – minden eddiginél nagyobb intenzitással terjesztette, nagymértékben hozzájárult irodalmi nyelvünk kialakulásához (l. részletesebben és több példával: Szathmári 1990: 194–7).

És ide kívánczik még egy megjegyzés. Arra, hogy valójában milyen mértékben hatott a normalizáló, egységesítő szándék, jó példát szolgáltatott Szenczi Molnár Albert, amikor – az ő szavával – „megjobbította” a Károli-bibliát az 1608-as hanai kiadásban. Magam részletesen tárgyaltam Szenczi Molnár módosításait „Mit változtatott Szenczi Molnár a Károli-biblián” címen (l. Szathmári 1968: 219–28). Kiemeltem, hogy Szenczi Molnár egyenesen elhagyva saját nyelvjárásának *ő-ző* jellegét, az *e-zés* mellett döntött. És idézem dolgozatom befejező mondatát: „változtatásai, javításai csaknem kivétel nélkül előre mutatóak, a mai irodalmi nyelv felé való közeledést képviselik” (Szathmári 1968: 228).

10. A Károli-biblia hatásának titkát azonban – az eddig említettekén kívül – a Bibliának mindig tárgyhoz illő és esztétikailag megragadó **stílusában** is kell keresnünk. Németh László többször idézett tanulmányában a Bibliának – igen találóan – három fő stilisztikai sajátosságát emelte ki. Elsőként a zeneiséget. „Hibás fordítást, idegen mondatszerkezetet – írja – találhatsz ebben a könyvben, de nem találsz verset, amelynek a zenei megoldása tökéletlen lenne. Olyan egész, amelyik talán egyik oka a bibliás beszéd nagy elterjedésének” (Németh 1975: 101). Valóban a leggyakrabban előforduló zenei eszköz a Bibliában a paralelizmus, a párhuzamos szerkesztés és az ezzel is összefüggő, de más alakzatot, verstani jelenséget is tartalmazó prózaritmus. Megtaláljuk itt a figura etimologicát, az alliterációt, a hangutánzó szavakat és így tovább.

Másodikként Németh a Biblia költőiségét hangsúlyozza: „A Biblia költészete ráerőszakolta magát a fordítók prózájára” (Németh 1975: 102), majd a költői stílus eszközeire, a retorikai alakzatokra utal. Megjelennek tehát a költői stílus legjellegzetesebb eszközei, a képek: az egyszerűbb szóképek és a már bonyolultabb hason-

latok és képsorok. A reformátusok himnuszaként számon tartott XC. zsoltár bibliai előzményében például ezt olvashatjuk: „WRam te mi nékünc haylokunc vóltál minden időben”, és az ember életének véges voltát így adja tudtunkra: „Mert az ezer eztendő te előtted mint az tegnapi nap, melly el múlt, és az ézakánac negyed része. El ragadod őket mint egy ár vízzel: ollyanoc mint az álom: mint az fű, melly hirtelen meg szárad. Melly reggel virágzic és estuére el változic: ki vágattatic és meg szárad.” (Csak megjegyzem, hogy még közelebb került mindez a költőiséghez a Szenczi Molnár által írt XC. zsoltárban.) Sűrűn találkozunk aztán az ismétléssel, a felsorolással, a halmozással, és ezek nemegyszer a párhuzamos szerkesztésnek és a prózaritmusnak is eszközei. Többször halmozza a – gyakorta figyelemkeltő – kérdéseket is. És ezeket szintén sorolhatnám még tovább.

Németh ezután a Biblia változatosságáról, valójában sok műfajúságáról szól: „Könyv ez, amely itt történelem, ott ballada, itt szerelmes ének, ott haragos óda, itt jóslat, ott idillium. Szókincse a mindenkié. Bár sokféle költeményt tartalmaz, a sokféle költemény tolmácsolása egységes” (Németh 1975: 102). Ebben a sokféleségben természetesen ott van az egyszerűbb emberek fogalom- és képzeletvilága, illetve szókincse is. Csak néhány példa: „ne gondollyad hogy az Satan az Istennel *treczelne*”, „És monda az WR az Sátannac: *honnét iösz?*”

Szinte minden itt jelzett és nem jelzett stilisztikai eszköz ott van például a sokat emlegetett „szeretet himnuszá”-ban, Pál apostolnak a korinthusbeliekhez írt I. levele 13. részében. (L. több példával: Szathmári 1990: 198–200.)

11. Utolsó kérdéseink: milyen alkalmak adtak módot a Biblia nyelvi hatására, más szóval: melyek voltak a nyelvi **hatóterületei**? Mindenekelőtt az istentiszteleteken rendre a Bibliából vett részleteket hallottak a jelenlévők, részben szó szerint felolvasva, részben a prédikációkban azokat interpretálva. De a Biblia volt az alapanyaga az iskolai hit- és erkölcsstanóráknak is, jóllehet a bibliai történeteket a gyerekek rendszerint már iskolás koruk előtt megismerték édesanyjuktól vagy nagyszüleiiktől. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a Biblia legfontosabb, legszebb részeit a legtöbben könyv nélkül ismerték (ilyenformán még az írni, olvasni nem tudás se volt akadálya az előbbieket ismeretének!); hogy korábban sokan a Biblia szövegét véve alapul tanultak meg a családban írni, olvasni és hogy – mint Csűry Bálint említi tanulmányában (Csűry 1940: 241) – akadtak többen olyan felnőttek is, akik egyszer vagy többször átolvasták az egész Bibliát, akkor valóban elmondhatjuk: ez a csodálatos könyv elkísérte az embereket a bölcsőtől a koporsóig, és közben szinte elkerülhetetlenül befolyásolta nyelvüket, beszédüket is.

A másik kérdés: **kikre és hogyan** hatott a Biblia? Először is minden társadalmi rétegben nyelvünk akkori normarendszerét erősítette és terjesztette. Egyébként különösen hatott az egyszerű emberek gondolkodására és beszéd-, valamint kifejezőmódjára. Ezt igazolja Csűry Bálint jelzett, „Károli Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához” című tanulmánya (Csűry 1940), amelyben azt vizsgálja, hogy szülőfalujának, a Szatmár megyei Egrinek a népnyelvében milyen szavak, nevek, szólások és közmondások kerültek be a Bibliából. Néhány példa: *Éva jánya* ’kíváncsi nő’; *Isten nevébe* ’ingyen’; *Te, árullóú Judás* ’árulkodó személy’. Metaforát is alkottak bibliai helynévvel, például: *Kánahá föüggye* ’termékeny föld-

terület'. Egy másik földrajzi név meg (*Betlehen*) a hangalak hasonlósága alapján a *Bethlen* családnév helyére kerül, és így lett Bethlen Gábor erdélyi fejedelem nevéből *Betlehem Gábor*. A legérdekesebb azonban az, hogy a nép változtat is nyelvi ízlésének, nyelvi ösztönének engedelmessé a bibliai mondatformán, valahogy úgy, mint ahogy Petőfi egyes verseit módosították, amelyek aztán népdallá lettek. Például a Máté evangéliuma XXVI. részének 31. versében található mondat: „Megverem a' pásztort és el-széledne a' nyájnac juhai” – minden biznnyal a ritmus kedvéért – ilyen alakúvá vált: „Vérd meg a pásztört, elszéled a nyáj”, jelentése Csűry közlésében: 'ha vezetőemberét megölik, szétzúllik az ország'. (L. még Vasady szerk. 1940: 112–22; Féja 1974: 1189.)

Csak mások után el tudom ismételni: számos költőnk (Csokonai, Kölcsey, Arany, Tompa, Ady, Oláh Gábor, Tóth Árpád, Áprily, Szabó Lőrinc stb.) és számos prózaírónk (Árva Bethlen Kata, Kemény Zsigmond, Tolnai Lajos, Móricz, Kodolányi, Szabó Magda stb.) nyelvén – nagyon kitapinthatóan – ott van a Biblia nyoma (l. Juhász 1940: 123–40). És még két megjegyzés. Kovács Sándor Iván írt néhány évtizeddel ezelőtt valahol, valamelyik újságban arról, hogy az erdélyi Herepei János a következőt mesélte el neki vagy harminc évvel korábban: Herepei, aki egyébként szegről-végről rokona volt Adynak, amint egy alkalommal meglátogatta költő rokonát egy szállodában, Ady éjjeliszekrényén ott találta a Károli-bibliát, és benne ezt a beírást: „Ady Endre legkedvesebb könyve”. Másik megjegyzésem Babitscsal kapcsolatos. Velcsov Mártonné „Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz” című dolgozatának a tanulása szerint Babits „Jónás könyve” című, több tekintetben oly jelentős alkotásához a Károli-bibliát használta fel (Velcsovné 1966: 59–61). Tehát még a katolikus Babits sem vonhatta ki magát a Károli-biblia hatása alól.

És hatott a Biblia a ma felé haladva is, nemcsak a templomi szószékről, nemcsak meghitt, magánolvasmányként, hanem még a színpadról is. Csernus Mariann a „Vers és Dal a várban” című estek sorozatában – talán az 1980-as években – kétszer hatvan percben „adta elő” a Bibliát, és hallgatták fiatalok, idősek áhítattal, megilletődéssel (l. Képes Kálvin Kalendárium 1990: 140–1).

12. Összefoglalva a leírtakat, tanulmányomban talán sikerült röviden bemutatni, hogy a reformáció – és benne kiemelt helyen a Károli-biblia – áthatotta a magyarság teljes életét, minden tetteivel a magyar nyelvi műveltséget terjesztette, és hogy a nyelvi egységesülés és normalizálódás sokoldalú támogatásával jelentősen hozzájárult, hogy több nyelvjárás elemeit is felhasználó, de táji szélsőségektől mentes, kiegyensúlyozott, valamint további fejlődésre képes magyar irodalmi nyelv jöjjön létre.

SZAKIRODALOM

- Barcza József szerk. 1990. *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. A Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, Budapest.
- Bárcezi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Benda Kálmán 1990. A Vizsolyi Biblia és kora. In: Barcza szerk. 1990: 9–17.
- Csűry Bálint 1940. Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. *Magyar Nyelv* 36: 238–48.

- Féja Géza 1974. Szenczi Molnár Albert emlékezete. *Kortárs* 8: 1188–202.
- Gulyás Pál 1929. *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest.
- Horváth János 1953. *A reformáció jegyében*. Budapest.
- Juhász Géza 1940. Károlyi és költészetünk. In: Vasady szerk. 1940: 123–40.
- Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnár Miklós – dr. Tóth Károly – Bacsó Béla 1991. *Képes Kálvin Kalendárium 1990*. Kiadja a Református Sajtóosztály, Budapest.
- Németh László 1975. *Az én katedrám*. Második kiadás. Budapest.
- Szabó András 1984. *Károlyi Gáspár 1530–1591*. Budapest.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szathmári István 1990. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása. In: Barcza szerk. 184–202.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 107: 257–76.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vasady Béla szerk. 1984. *Károlyi Emlékkönyv*. Budapest.
- Velcsov Mártonné 1966. Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz. *Néprajz és Nyelvtudomány* X. 55–61.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szathmári, István

On the linguistic effects of Reformation in Hungary

Following a brief characterization of Reformation, the author discusses the various means by which it had practically unprecedented effects on the Hungarian language. These means are as follows: the introduction of Hungarian as a language of religious practice, the expansion of schooling, the spread of book printing, the initiation of new literary genres, and the role of seventeenth-century Transylvania. The author also discusses early grammars of Hungarian, as well as a new perspective on the interpretation and study of ‘literary language’ in the framework of cognitive linguistics. Then he raises an important issue: To what extent did Reformation foster linguistic consolidation, linguistic uniformity, and the normalization of linguistic phenomena; in sum: the birth of Literary Hungarian? To demonstrate this, he analyses the language and style of the emblematic achievement of Reformation in Hungary, Gáspár Károli’s translation of the Bible. He also attempts to find out who were affected by that text and in what ways. By way of a summary he states that Reformation, and specifically Károli’s Bible, permeated the lives of Hungarians, spread Hungarian literacy, and, by bolstering linguistic uniformity and standardization, greatly contributed to the emergence of a Hungarian literary language that was balanced, free of regional excesses, and capable of further development.

Keywords: Reformation, early grammars of Hungarian, literary (standard) language, book printing, literary genres, Gábor Bethlen, history of literary Hungarian, Gáspár Károli, Károli’s Bible, Albert Szenczi Molnár, Bálint Csűry, László Németh